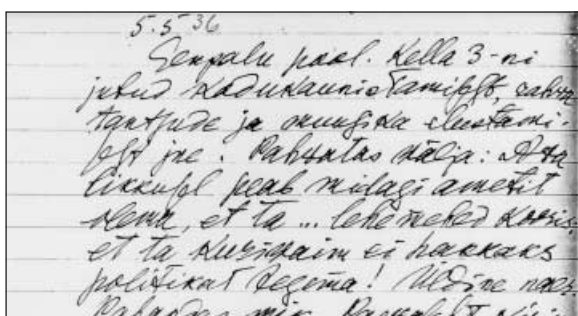

Eduard Laamani päevik lähiajaloo allikana

III

HEINO ARUMÄE

Lõik Eduard Laamani päevikust

Algus Tuna 1/2000

Sõjaelse kriisi ja baaside perioodi kajastusi

Üha tugevneva Saksamaa agressiivsed sammud 1939. aasta märtsis – Tšehhoslovakkia riigi likvideerimine ja Klaipeda (Memeli) haaramine – põhjustasid rahvusvahelise olukorra äärmise teravnemise ja viisid otsese sõjaelse kriisi tekkimiseni Euroopas.

21. märtsil nõudis Saksamaa Poolalt Gdanski (Danzigi) loovutamist ning eks-territoriaalse raud- ja maantee ehitamist läbi Poola koridori. Pärast seda, kui Poola keeldus, tühistas Saksamaa 28. aprillil Saksa–Poola mittekallaletungilepingu.

Suurbritannia ja Prantsusmaa seisid fakti ees, et nende Müncheni-poliitika, s.o. püüe Hitleriga kokku leppida, oli ebaõnnestunud. Saksamaa edasise agressiooni pidurdamiseks

garanteeriti Poola, Rumeenia, Kreeka ja Türgi sõltumatus ning alustati läbirääkimisi Nõukogude Liiduga poliitilise ja sõjalise koostöö üle.

Mõistagi kajastuvad tookordsed rahvusvahelised pinged ja nende vastukajad Eestis ka E. Laamani päevikus. Samas on tunda, et autoril leidis päeviku tarbeks vähem aega kui eelnevatel aastatel, päevikumärkeid on hõredamalt ja need on lühemad. On teada, et E. Laaman tegeles tookord intensiivselt K. Pätsi eluloo koostamisega. Sellekohase ettepaneku oli teinud välisminister K. Selter, kellel oli Saksa võimudega kokkulepe K. Pätsi eluloo avaldamiseks Berliinis. Tõsi küll, sündmuste kiire arengu tõttu see kava ei õnnestunud ning mainitud raamat ilmus 1940. aasta algupoolel Tartus. Peale selle tegi E. Laaman ettevalmistusi Eesti nn I vabariigi ajaloo kirjutamiseks.

Rahvusvahelise olukorra teravnemine põhjustas eestlastele palju muret, ohtu kardeti nii Saksamaa kui ka Nõukogude Liidu poolt. 30. detsembril 1938 küsis Jaan Teemant: "Kas oleme varsti juba sakslasele alistatud?" (IV, 102, 103) 15. jaanuaril on päevikusse märgitud: "J. Puhk Saksamaalt tulles: pinevus seal nii suur, et kevadel võimalik sõja plahvatus." (IV, 113)

20. aprillil kajastub päevikus Türi ja Kadriinast saabunud arvamused, et ega hädaohtu puhul Eesti nagooni vastu hakka. Laaman küsib: "Mis ütleb selle peale Laidoner?" (IV, 132)

4. aprillil 1939 on päevikus fikseeritud, et ajalehtede peatoimetajad kutsuti Toompeale, nagu oleks midagi lahti. Propagandaminister Ants Oidermaa informeeris Nõukogude valitsuse 28. märtsi noodist, milles teatati Nõukogude Liidu huvist Eesti ja teiste Balti riikide täieliku iseseisvuse püsivuse vastu, samuti sellest, et Nõukogude Liit ei jää pealtvaatajaks, kui püütakse mainitud iseseisvust likvideerida. (IV, 125) Järgnenud mõtteavalduse käigus tähendas E. Laaman, et "Vene jutt pole uudis", s.o viitas asjaolule, et Moskva huvi tookordses rahvusvahelises situatsioonis Balti riikide vastu oli talle täiesti selge. Päevalehe peatoimetaja Harald Tammer tähendas ärritatult, et meie kurameerimine keskriikidega ei sobi neutraliteediga. Nii Tammer kui ka Laaman leidsid, et eriti välisminister Karl Selteri väidetav puhkuserais Budapesti ja Berliini oli sobimatu. (IV, 125)

Noot jäi avalikkuse eest saladusse Moskva soovil, Eesti valitsus oleks selle ilmselt avaldanud.

See asjaolu, et Balti riikide julgeoleku garanteerimisega seotud probleemistik tõusis Briti–Prantsuse–Nõukogude läbirääkimiste käigus olulisele kohale, kajastub ka E. Laamani päevikus. 2. mail informeeris K. Selter Nõukogude välisasjade rahvakomissari Maksim Litvinovi avaldusest Briti kaubandusministri Robert H. Hudsonile, et Balti riigid ei suuda end ise kaitsta: "Kui sinna sisse tungitakse või nende suveräänsust vähendatakse, peab Venemaa kohe vahele segama." (IV, 134)

Nii Eestis kui ka Lätis ja Soomes hinnati Moskva garanteerimistaotlusi kui ohtlikku domineerimispüüet ja võideldi sellisuunaliste kavade vastu. K. Selter deklareeris 22. mail:

"Venemaa käib peale, et ka Balti riike garanteerida – tegelikult oleks tema protektoraat. Inglismaa /on garantiide/ vastu, ei leia siin esmajärgulist hädaohtu seks." (IV, 138)

Soome, Eesti ja Läti diplomaatiline võitlus ohtlike garantiide vastu leidis Londonis mõistmist, kuid Pariisis hukkamõistu. K. R. Pusta sõnul deklareeris Prantsuse välisministeeriumi peasekretär A. Léger Läti saadikule Olgierds Grosvaldsile: "Mis usaldust võib meil teie vastu olla, – teil on ju natsi reshii, olete mingi natsi agentuur. Ainult algaastail katsusite natuke demokraatiat ja siis oli ots." (IV, 147)

Teatavasti mängis Moskva tookord kaksikmängu, pidades läbirääkimisi ühelt poolt Suurbritannia ja Prantsusmaaga ning teiselt poolt Saksamaaga. Tõsi küll, ega ka lääneriigid koostöö suhtes Moskvaga ühel meelel olnud. Prantslased taotlesid liitu, inglastel oli selles küsimuses kaks voolu, valitsus oli reserveeritud.

Septembri lõpus viibis E. Laaman Helsingis ja kohtus seal vanade tuttavatega. Hella Wuolijoki, kes oli usalduslikes suhetes Nõukogude saatkonnaga, kinnitas sõjaeelsete nädalate kohta: "Venelased ei saanud hetkekski muljet, et inglased nendega tõsiselt oleks tahtnud rääkida." (IV, 163)

Suure sõja algus ei sõltunud üksnes Hitlerist, vaid ka Poolast ja lääneriikide poliitikast. Tallinna valitsusringkondades arutati elavalt: kas Poola annab Saksa nõudmistele järele või hakkab vastu?

Valitsus ja sõjavägede juhtkond näinuks meeleldi, et järeleandmist hinnaga oleks sõda ära hoitud. Selles osas loodeti kõigepealt Poola välisministrile Josef Beckile, kes Idast ähvardavat ohtu silmas pidades oli ikka püüdnud Saksamaaga kompromissi leida. Tuntud ajakirjanik Donald Day ütles 9. mail E. Laamanile: "Kuni Beck välisminister, sõda ei tule." (IV, 137)

J. Laidoner külastas 1939. aasta aprilli keskel Varssavit ja püüdis sealsetele juhtpoliitikele ning kõrgematele sõjaväelastele selgitada, et Poola–Saksa sõda tähendaks katastroofi kogu Ida-Euroopale. Välisminister Beck oli samal arvamusel, teised vestluskaaslased kaldusid sellist seisukohta lausa kapitulantlikuks pidama. Becki ettevaatlik poliitika oli vastuolus poola rahva patriootiliste tunnetega, seetõttu polnud tal võimalik oma tegelikke mõt-

teid realiseerida ning sündmused arenesid paratamatult sõja suunas. J. Laidoner tähendas hiljem, et J. Beck oli vestluste käigus rõhutatud meeoleolus, vist nägi sündmuste arengut ette.

6. mail ütles sõjavägede staabi ülem kindralmajor Nikolai Reek sama küsimuse kohta: "Ratsionaalselt ei peaks Poolal sõda Saksaga tulema, irratsionaalselt võib aga kõike juhtuda. Poolteist kuud juba endalt küsinud, kas Poola valitseb oma tänava üle." (IV, 135). Novembris väitis J. Laidoner sedasama: "Imestab, et Poola sõda algas: vastasrind nähtavasti võttis liig võimust välispoliitikas, tegi sõjameeoleolu, arvati, mis Inglisel tähendab 1000 lennukit siia saata." (IV 169)

Hitleri–Stalini kokkulepe 23. augustist oli üllatus rahvusvahelisele avalikkusele, mitte aga asjatundjatele. On teada, et J. Laidoner ja K. Selter olid juba varakult sellisele võimalusele tähelepanu juhtinud ja pidanud Saksa–Vene kokkulepet saatuslikuks nii Eestile kui ka teistele riikidele.

26. septembril on päevikusse kantud J. Laidoneri jutustus ajalehtede peatoimetajatele, et juba paari kuu eest hoiatas ta inglasi venelaste–sakslaste läbirääkimiste puhul. "Inglased vastanud, et nad seda teavad. Nii ei ole see päris täpne, mis Chamberlain ütles, et Vene–Saksa pakt olnud üllatus." (IV, 156) Samas ta märkis, et tema intuitsiooni kohaselt sõda siiski kohe ei puhke. Ta leidis, et Saksa–Vene pakt oli kasulik üksnes Venemaale, sest see eemaldas Saksamaast nii Jaapani kui ka Hispaania. J. Laidoneri edasistest sõnadest selgub, et ta pidas sõda siiski paratamatuks: "Poolat saks/lane/ 10 päevaga maha ei saa, nõrgendab end seal tubliste. Ja siis tuleb pikk sõda läänega, võib olla 6–8 aastat, kus Inglismaa viimaks võidab." (IV, 155–156)

27. augustil on E. Laaman fikseerinud A. Piibu hinnangu rahvusvahelisele olukorrale: "Ainult ime võib veel peasta rahu." (IV, 157)

Mõneti valgustatakse päevikus ka sõja puhkemise kajastusi Eestis. Kõigepealt selgub, miks ajakirjandus sellisele maailmaajaloolisele sündmusele teatud hilinemisega reageeris. Nimelt olevat Saksa saadik Hans Frohwein jõudnud 1. septembril tervelt kolm korda käia välisministeeriumis protestimas selle vastu, et Eestis levitatakse Poola sõnumeid. (IV, 157)

Sedasama on päevikus fikseeritud 4. septembril: "Kõik kiruvad välisministeeriumi, kes esimesel sõjapäeval üldse staabiteateidki Saksa saadiku protesti peale maha kustutas ja nüüd tsenseerimisega Eta telegramme tundide viisi kinni peab." (IV, 158, 159)

Sõja ajal omandas varemgi range tsensuur veelgi karmima ilme, kuid saadik Frohweinil oli siiski veel põhjust nuriseda ajakirjanduse tooni üle. 20. septembril on päevikusse märgitud: "Oidermaa lahutab närve, rünnates lehtede pealkirju: Miks Varssav veel vastu panna tohib?" (IV, 161)

Seoses uue olukorraga jälgiti Eestis pinevalt, mida teeb suur ja ohtlik idanaaber. 4. septembril on päevikusse kantud K. Eenpalu sõnad: "Kui kartust poleks, et Vene võib liigutama hakata, siis poleks vigagi. Ainult ekspordiga seisukord veel selgusetu." (IV, 158)

Valitsusringkondades esinenud kartused olid põhjendatud. Baasidelepingu sõlmimisega seotud sündmustik on päevikus fikseeritud kiirustades, isegi käekirja järgi otsustades oli E. Laaman tugevasti erutatud. Ta märkis, et J. Laidoner ja K. Eenpalu olid pidanud väga optimistlikke kõnesid riigikaitse valmidusest ja erapooletuse puutumatuses, kui Moskvast äkki tuli lops.

Kuigi Eesti valitsus sai aegsasti siit-sealt informatsiooni, et midagi on oodata, ei pööratud häirivatele teadetele küllaldast tähelepanu. K. Ast rääkis 6. novembril 1939 E. Laamanile:

"7 päeva enne sündmust (ka enne Orzeli) viis üks mees St/ock/h/o/lmisti Selterile teate, et E/esti/le on midagi oodata. See naeris kõvasti – niisama ta nõunikud. Eestil olla Moskva parimad suhted. Selter laskiski selle peale end Moskvasse kutsuda." (IV, 168)

E. Laaman nimetas Moskva nõuet vastastikuse abistamise pakti sõlmimiseks ja laevastikubaasi rajamiseks "Gibraltari lepinguks".

A. Piibu esimene reageering oli pessimistlik: "Nii kaugel me siis nüüd oleme. Iseseisvuse matused?" (IV, 162)

Poola allveelaeva "Orzeli" põgenemist kommenteerib E. Laaman nii, et eestlased pummeldasid koos poolakatega. Pühapäeval kutsusid poolakad vaimuliku ja korraldasid jumalateenistuse. Eesti vahid, keda päevikus nimetati auvahtideks, teatasid, et öösel poo-

lakad ei maga, vaid askeldavad närviliselt ringi. Eesti võimud ei pööranud sellele tähelepanu, väites, et allveelaevurid on päeval palju maganud. (IV, 160, 161)

E. Laaman iseloomustab ka 27.–28. septembri ööl esinenud kriitilist olukorda, kui Moskva nõudis seoses Metallisti afääriga 25 000 mehe paigutamist Eestisse *dlja podderžanija vnutrennego porjadka*: "Kell 3 öösel Tallinnas kerkib mobilisatsiooni küsimus. Hommikul välism/inisteeriu/mi meestel surnud näod." (IV, 162) 28. septembri õhtupoolikul kell 6 tutvustab K. Eenpalu peatoimetajatele Moskvast sõlmitud lepingut.

Mõistagi kajastub päevikus ka selline sündmus, nagu *Umsiedlung* – baltisakslaste ümberasustamine Saksamaa poolt vallutatud Poola aladele. Vähemalt vanem generatsioon lootis kunagi tagasi tulla. Vana Ungern-Sternberg: "Esiialgu peab küll minema, aga siis peab vaatama, kudas saab tagasi." Pastoriproua Walter: "Auf Wiedersehn! Jetzt tun wir unsere Pflicht, aber dann sagen wir: uns gefällt hier nicht und wir gehen zurück!" (IV, 164–165).

E. Laamani päevikus kajastub mõneti ka Soome Talvesõda. K. Päts tähendas 2. detsembril: "Soome–V/ene/ sõjast meil see hea külg, et enam meid ei söimata, nagu oleks me palja/le/bluffile järele annud." (IV, 170). Kolonel Sinka tõstis esile soomlaste üksmeele: "Õnn ainult, et sõda sotsiaalsed vahed on tahaplaanile surnud. Rahvas tõeste üks." (IV, 193, 194)

Päevikus kajastub ka Soome – Nõukogude Liidu rahu sõlmimise probleem ning muudestki allikatest tuttav tõsiasi, et J. Laidoner pakus selles osas J. Stalinile Eesti-poolset vahendust. Ööl vastu 12. detsembril ütles Laidoner Stalinile, et praegusel momendil ei saa Eesti sammud Soome konfliktis kõne alla tulla, aga edaspidi on Eesti selleks valmis. (IV, 176)

E. Laaman kuulis mitmest suust, et rahu sõlmimise peamine põhjus oli jõudude ebarõrdsus. Kolonel Sinka tähendas, et Soomel andis tunda vägede puudus, enam ei suudetud vastu panna. (IV, 193) Samale asjaolule viitas hiljem konkreetsemalt Soome sõjaväe esindaja Moskvast major Kärkkäinen. Kui venelased Viiburi all kiiluna rindest läbi murdsid, oluaks võimalik neid kõrvaltloögiga põhijõududest eraldada, kuid selleks polnud küllalt mehi. (IV, 204)

Muide, Soome Moskva saatkonna atašee Kustaa Loikkanen rääkis E. Laamanile 8. mail 1940, et ta oli juba määratud oodatavate Briti abivägede juurde sideohvitseriks ja nüüd tänab jumalat, et inglasi abiks ei võetud. (IV, 209)

6. detsembril 1939 alustas E. Laaman teekonda Moskvasse, et asuda ajakirjandus-atašeenä talle Eesti saatkonnas. On teada, et selle ametikoha võttis ta vastu vaid kohusetundest, kuid Moskvast osutus ta üsnagi initsiatiivikaks meheks. Ta lõi sidemeid sealsete ametiasutuste ja ajalehetöötajatega, viibis mitmesugustel diplomaatilistel vastuvõttudel, tutvus Moskva teatrite, muuseumide ja raamatukogudega, kuulus ülikoolis avalikke loenguid jne. Spetsiaalselt on ta päevikusse tähendanud, et akadeemik Jevgeni Tarle loeng "Napoleoni impeerium" äratas arvukas kuulajaskonnas eriti suurt huvi.

Mõistagi kajastub päevikulehekülgedel ka kindral J. Laidoneri visiit Moskvasse, sel puhul peetud vastuvõttud ja mõned Nõukogude juhtide seisukohad. Need kattuvad kõige sellega, mis kõnesoleval teemal juba varem on avaldatud. Tuleb vaid imetleda Stalini geniaalsust demagoogina. 7. detsembril on päevikusse märgitud: "Kremlis suures palees dinee Laidoneri/le. Stalin: Paktid Balti riikidega avanud uue lehekülje rahvusvahelise/suhete korraldamises – kuigi väike ja väga suure riigi vahel, lähtuvad täieliku üheõigusluse, üksteise iseseisvuse ja vabaduse austamise põhimõttest. Suurrahval pole enam eluõigust kui väikerahval. Igal rahval on midagi pakkuda omapärast, millega rikastada inimkonna kultuuri." (IV, 173, 174)

Stalini isik jättis Laidonerile sügava mulje. Mitmes vestluses ja ka suuremale auditooriumile peetud kõnes on ta esile tõstnud Stalini tarkust, ettenägelikkust ja reaolude arvestamist. Tõsi küll, sedalaadi avalduste puhul pole selge, kuivõrd nad kajastasid Laidoneri tegelikke vaateid, kuivõrd oli tegu arvestusega, et tema sõnad võivad ka Moskva võimumeesteni ulatuda. Laidoner ütles ka Laamanile: "Stalin /on/ tark mees, aus, Gruusia rüütlilikus. Temaga saame koos töötada." (IV, 171)

1940. aasta kevadel muutuvad E. Laamani päevikumärkmed järjest lakoonilisemateks. Põhiteemaks on aprillis–mais Moskvast peetud läbirääkimised Nõukogude valitsuse poolt baa-

side tarbeks nõutavate täiendavate maa-alade üle. Eesti poolt pidasid läbirääkimisi saadik August Rei, sõjaministri abi kindralmajor August Traksmaa, välisministeeriumi osakonnadirektor Nikolai Kaasik ja hiljem ka välisministeeriumi poliitilise büroo juhataja Karl Zirkel.

15. aprillil Molotovi juures toimunud läbirääkimiste puhul on märgitud, et õhkkond oli soodne. (IV, 198) 28. aprillil Rei ja Traksmaa läbirääkimiste kohta Molotoviga on päevikus fikseeritud, et konkreetsetes küsimustes oli Nõukogude pool visa, kuid tuli ka vastu, nii Saare- kui Hiiumaal kaubeldi üks aerodroom maha. (IV, 205) Läbirääkimiste käigus ilmnis raskendava asjaoluna vastuolu Nõukogude maa- ja mereväe juhtkonna vahel. Eriti viimane oli pretensioonikas. Mereväe rahvakomisari asetäitjat Gordei Levtsjenkot nimetatakse nooreks ennasttäis puupeaks, kes on liiga ruttu jõudnud nii kõrgele ametikohale.

15. mail toimunud läbirääkimistel oli Moskva võimumeeste toon järsult muutunud: "Rei ja Traksmaa k/ell/ 5–1/2 7 Molotovi /ja/ k/ell/ 12–3 Dekanosovi pool. Tr/aksmaa: Viisakal kujul diktaat. Hollandi–Belgia sündmused siin käed vabastanud." (IV, 211) 15. mail on päevikusse märgitud: "Allakirjutamisel NKID-s. Traksmaa: 30 000 hektarit renditud." (IV, 211) Kirjutati alla lepingule, mille pealkiri kõlas järgnevalt: "Kokkulepe Eesti Vabariigi Valitsuse ja N. S. V. Liidu Valitsuse vahel maa-alade eraldamise kohta mereväe baaside, sõjaväeasulate, baasi- ja operatiivõppeaerodroomide, tanki-, suurtükiväe- ja lennuväepoligonide, õppe- ja laskeväljade ehitamiseks, rannapatariide püstitamiseks ja teiste küsimuste kohta, mis seotud N.S.V. Liidu maa-, õhu- ja merejõudude viibimisega Eestis." Kokkuleppe juurde kuulunud salajases lisas loendati 42 maatükki üldpindalaga üle 30 000 ha, mis tuli lühike aja jooksul anda Nõukogude vägede käsutusse.

18. mail ütles kaitse rahvakomisari asetäitja Aleksandr Loktionov kolonel Traksmaale: "Prantsusmaa lüüakse segi, Inglismaaga pole veel selge." (IV, 213) Loktionov märkis, et sakslased löid kahe päevaga kahest riigist läbi ja nende löögirusikas on 100 diviisi, kuna 1914. aastal oli neid vaid 40. Ta tõstis esile ka industriaalse baasi tähtsust, väites, et Saksa-

maal ehitatakse lennukitehas ühe aastaga, Nõukogude Liidul kulub selleks kolm aastat.

28. mail on päevikusse märgitud: Pravdas nii Tallinna saksavaenulikkusest ja inglise sõprusest. Jutt on Pravdas ilmunud ülevaatest, mille autoriks E. Laaman pidas Nõukogude ajakirjanikku ja luureagenti P. Izmestjevit. Selles tehti etteheiteid, et osa Eesti intelligentist ja majandusringkonnad suhtuvad negatiivselt Saksamaasse ja püüavad suhtuda lojaalselt Inglismaasse. Tehakse etteheiteid ka Eesti juhtivate ringkondade aadressil, et need ei hinda Eesti ja Nõukogude Liidu majandusuhete tähtsust Eesti rahvamajandusele.

Mainitud kiri tähistas uue etapi algust Moskva poliitikas Eesti suhtes. Leedule esitati tookord veelgi rängemaid süüdistusi. Väideti nimelt, et Leedu võimud olevat vägivaldselt kinni pidanud Nõukogude sõjaväelasi, et neilt sõjalist informatsiooni välja pigistada. Pärast pingete üleskrüvimist esitas Nõukogude valitsus 14. juunil Leedule ultimaatumi, nõudes uue valitsuse moodustamist ja Nõukogude vägede lubamist Leedu tähtsamatesse keskustesse.

Kahjuks kajastab päevik kõike seda, mida E. Laaman juunikuu kriitilistel päevadel Moskvas koges, väga pealiskaudselt. 28. maist kuni 16. juunini on päevikusse tehtud vaid viis sissekanne. Ilmselt polnud autoril päeviku jaoks lihtsalt aega. 10. juunil kuulis E. Laaman äsja Tallinnast saabunud kolonel Sinkalt, et Loktionov oli Tallinnas viibides kinnitanud Laidonerile Kremlitahet paktist kindlalt kinni pidada. Ta asus tutvuma Punaarmee baasidega, kuid sai ootamatult korralduse sõita Kaunasesse. (IV, 215, 216)

16. juunil esitati samasugune ultimaatum Eestile ja Lätile. Kell 14.30 teatas V. Molotov A. Reile, et juhul, kui sama päeva kella 23-ks ei teatata ultimaatumile allumisest, antakse Eesti piirile koondatud Punaarmee üksustele käsk Eestisse sisse marssida, surudes jõuga maha igasuguse relvastatud vastupanu.

Viimane sissekanne E. Laamani päevikusse kannab 16. juuni kuupäeva ning kõlab järgmiselt: "Leedu konflikti lahendamine lehtedes. K/ell/ 3 Rei Molotovi pool – sama. K/ell/ 11/ meie vastus." (IV, 216, 218)

Järgneb